

Aspecte iluministe în politica socială a domnilor fanarioți

Dr. LIGIA LIVADĂ-CADESCHI
Universitatea din București

Gândirea și idealurile politice ale secolului al XVIII-lea s-au conturat în Principate în condițiile speciale ale domniilor fanariote. Reîntoarcerea la gândirea elenistică și la raționalismul antichității grecești, au deschis gândirea fanariotă filosofiei europene a secolului al XVII-lea; fanarioții au reintrodus în sud-estul Europei dreptul natural, utilitarismul și raționalismul; i-au admirat pe filosofi moderni și pe materialişti francezi ai secolului al XVIII-lea, au manifestat un interes crescut pentru științele naturale, pentru popularizarea cunoștințelor științifice și pentru reorganizarea învățământului. Trăind într-o lume a lor și guvernând ca despoți luminați, fanarioții și-au asumat un pragmatism politic, al cărui obiectiv principal era binele comun.¹

Ei „s-au orientat spre colaborarea cu sistemul politic otoman, spre o cultură occidentală selectată și spre o nouă identitate compensatoare, cea oferită de antichitatea elenică.”² Prinții fanarioți se doreau promotori asumat ortodocși ai unei modernități de tip iluminist, recuperând în același timp și idealul filantropiei imperiale bizantine, pe linia vechilor principii autohtoni, ai căror descendenți firești se considerau. În efortul lor de raționalizare a alcătuirilor sociale românești, cu scopul asigurării stabilității sociale și al organizării eficiente a actului guvernării, ei au avut meritul de a

¹ R. D. Argyropoulos, *Modifications du mode de vie et role des mentalités dans les Balkans (XVIIIe - XIXe siècles)*, în *Etudes Balcaniques*, nr. 1, 1991, p. 54-55.

² A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, Editura Academiei, 1983, p. 236.

căuta și experimenta soluții noi, chiar dacă rezultatele obținute nu au fost întotdeauna la înălțimea planurilor. Înființat la 1775, Departamentul Epitropiei Obștești, în grija căruia cădeau săracii, orfanii, școlile și problemele edilitare, a constituit obiectul câtorva reorganizări ulterioare. Una dintre ele datează din ianuarie 1798 (sub domnia lui Constantin Hangerli), fiind justificată de descoperirea „*unor lipse, amestecări și neîntocmiri /.../ cuviincioase veacului celui trecut, iar nu celui de acum.*” Preambulul hrisovului de reorganizare afirma că „*acolo unde este politie, acolo după cuviință și oblăduire trebuie a fi și unde oblăduire cu începeri milostive și temeuri statornice și de folos, acolo și cetățenii sunt fericiți; acesta este scopul cel mai ales și lucrul cel mai desăvârșit bun al politiei, fiindcă tot omul din fire caută fericirea /.../ și fericirea norodului /.../ socotim a fi datoria cea mai mare a unui stăpânitoriu.*” Această fericire „*din nimic alta nu curge, fără numai din buna orânduială și ocârmuire a obștirii.*”³ În secolul al XVIII-lea, fericirea era percepută ca principiu ordonator al vieții atât individuale, cât și sociale.⁴ Numai căutarea fericirii asigură armonia societății în ansamblul său. Chiar dacă domniii țărilor danubiene vor fi fost serios influențați de ideile iluminismului occidental,⁵ fapt cu care suntem într-un acord, nu putem să nu observăm totuși că, uneori, ele sunt difuze, marcate chiar de o anumită ambiguitate. O hotărâre de divan din 1790, referitoare la Cutia Milelor, considera că milosteniile împărțite săracilor și văduvelor sunt un „*folos sufletesc de obște,*”⁶ amestecând astfel ideile despre utilitatea publică, cu deja seculara imagine a pomenii ca gest soteric.

Dacă în Europa occidentală, filosofii formau un grup special de intelectuali, în sud-estul Europei filosofia era chemată să joace un rol în

³ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, tom VII, București, 1895, p. 465-471.

⁴ P. Sassier, *Du bon usage des pauvres. Histoire d'un thème politique, XVI-XX siècles*, Paris, Fayard, 1990, p. 129.

⁵ P. Zepos, *The „Box of Charity” of the Rules of the Danubian Countries*, în *Neo-Hellenika*, IV, 1981, p. 55-67.

⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom III, București, 1892, p. 337.

justificarea activității politice și sociale.⁷ Alături de encomii, actele domnești vor să acrediteze imaginea guvernării ideale pe care ar reprezenta-o domniile fanariote.⁸ Dezvoltarea acestei imagini, mai cu seamă după 1775, nu este deloc întâmplătoare. În cursul războiului ruso-turc din 1768–1774, prin memorii adresate marilor imperii, românii puseseră sub semnul întrebării sistemul guvernării prin domni trimiși de la Constantinopol. „*Imediat după acest moment, actele oficiale ale domnilor fanarioți încep să aibă preamburii mai ample și mai variate, cu expuneri de motive și considerații asupra îndatoririlor domnului și ale supușilor. <...> Îndatoririle de om politic ale domnului au nevoie acum de o subliniere mai pregnantă decât cele de bun creștin.*”⁹ Chiar dacă uneori domnul poate declara că ceea ce aduce folos și mângâiere „norodului politicesc” este chiar mai plăcut lui Dumnezeu decât evlavia,¹⁰ așezămintele și instituțiile cu vocație socială îi oferă acestuia terenul ideal, prin juxtapunerea neforțată a bunei guvernări (*oblăduiri*), atență la nevoile tuturor supușilor și a virtuților creștine ale domnului, a cărui racordare și adaptare la tradiție este astfel permanentă.

Generozitatea principilor fanarioți nu reprezintă probabil numai adoptarea unei mode, deși cosmopolitismul acestora poate da seamă pentru reala lor permeabilitate la ideile unui secol cu adevărat pasionat de discursul filantropic. Ca justificare, atenția acordată și celui mai umil dintre supuși rămâne preponderent în sfera sentimentului religios. Numai că religiozitatea domnului are importante valențe politice. Referindu-se la mila pe care orice creștin trebuie să o simtă și la pomana pe care acesta este dator să o facă, ctitorul princiar al spitalului de la Dudești considera că „*de vreme dară ce nu*

⁷ R. D. Argyropoulos, *op. cit.*, p. 59.

⁸ E. Popescu-Mihuț, *Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnești din Țările Române (1775–1821)*, în vol. *Sud-estul european în vremea Revoluției Franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, coord. A. Duțu, București, 1994, p. 74.

⁹ *Ibidem*, p. 75-76.

¹⁰ Apud *ibidem*, p. 81.

pot toți această creștinească datorie să o săvârșească fieșcare în parte, tovarășia cea politicească prin mijlocul spitalurilor împlinesce în obște această lipsă.”¹¹ Între laic și religios, între civic și creștinesc, între modernitate și tradiție *mila*, care nu circumscrie numai sentimentul caritabil, ci și gestul *miluirii* (al participării efective), poartă o deosebită încărcătură politică. La nivel princiar, „*mila este un element care consolidează solidaritatea socială, evidențiind grija pentru supuși a celui puternic.*”¹² Stabilitatea domniei și implicit a societății este asigurată de permanenta comunicare între pietatea prințului, care-l păstrează curat în fața lui Dumnezeu și mila sa față de supuși (relația semantică dintre *piété* și *pitié*, derivate din *piestas*).¹³

Între acțiunile cu vocație filantropică ale domnilor fanarioți se înscriu și preocupările legate de învățământul elementar gratuit pentru săraci. Pe plan general european, acestea se conturaseră și se impuseseră încă din secolul al XVII-lea. Era curentă ideea că diferitele aspecte ale pauperismului, resimțit deja ca un flagel extrem de periculos pentru ordinea și stabilitatea socială, nu pot fi combătute eficace decât prin educarea, de la cea mai fragedă vârstă, a săracilor. În așezăminte de binefacere sau în școli elementare gratuite, micuții săraci primeau o instrucție minimă profesională și catehetică, orientată spre inocularea unei atitudini supuse față de realitatea socială existentă.¹⁴

Secolul al XVIII-lea nu e favorabil unei școlarizări a săracilor, în adevăratul înțeles al cuvântului.¹⁵ Necesitatea de a-i obliga pe toți săracii

¹¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom VI, București, 1893, documentul din 1 iulie 1796, p. 725-735.

¹² A. Dușu, *Mila și filosofia socială*, în *Dilema*, anul III, nr. 108, 3-9 februarie 1995, p. 6.

¹³ Idem, *Tradiția în gândirea politică românească*, în *Polis*, vol. III, nr. 3-4, 1996, p. 89.

¹⁴ J. - P. Gutton, *La société et les pauvres en Europe*, Paris, P.U.F., 1974, p. 152 și urm.

¹⁵ Pentru exemplificare: Mandeville (1705): „*Les lumières augmentent et multiplient nos désirs <..>. La prospérité et le bonheur de chaque état exigent*

valizi să muncească revine obstinant. Ceea ce se cere peste tot, în această vreme, este o formație strict profesională, precedată de un învățământ general rudimentar.¹⁶

În ceea ce privește Țările Române, cel puțin domnii de aici sunt în mod cert în pas cu ideile vremii lor. La 1747, Grigore al II-lea Ghica, domnul Moldovei, într-un hrisov de organizare a învățământului, amintește că „în țara aceasta din nepurtare de grijă a domnilor neobicinându-se mai dinainte vreme de învățatură, era multă prostie, că și cei puternici, ce cu puterea lor țineau dascăli pentru copiii lor, încă și cu învățatură cea desăvârșită nu se procopsia, rămânând cei mai mulți totu neînvățați, iar prostimea cu totul se afla lipsită de podoaba învățături.”¹⁷ Ar fi de remarcat, înainte de toate, că instrucția școlară e considerată a fi o problemă a domnului, deci a aceluia răspunzător de buna organizare a statului și de funcționarea optimă a societății. Mai cu seamă că, pentru „obștescul norod,” frecventarea școlilor aduce „mult folos, atât bisericesc cât și politicesc.” Actul face dovada interesului domnului pentru întreținerea în școală a copiilor străini și săraci și pentru înființarea de școli în mai multe orașe moldovenești (scaunele episcopale Roman, Rădăuți, Huși), așa încât ele să servească și celor săraci, fără posibilitatea de a-și trimite copiii la învățatură în capitală.

Hrisovul de reorganizare a învățământului în Țara Românească, emis de Alexandru Ipsilanti în ianuarie 1776,¹⁸ anunța că „în toată țara noastră

donc que les connaissances du pauvre laborieux se terminent a ses seuls occupations <...>. Chaque heure que les enfants pauvres emploient sur les livres, c'est tout autant de perdu pour la société,” apud P. Sassier, *op. cit.*, p. 140 sau *La Chalotais* (1763): „le bien de la société demande que les connaissances du peuple ne s'étendent pas plus loin que ses occupations,” *apud ibidem*, p. 140; ideea nu-i este străină nici lui Voltaire.

¹⁶ J. - P. Gutton, *op. cit.*, p. 168.

¹⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom I, București, 1891, p. 144-146.

¹⁸ Hrisovul e publicat în varianta grecească în Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XIV-2, București, 1917, p. 270-278, într-o variantă românească în G. Potra, *Documente privitoare la istoria*

domnească în fiecare orășel am pus dascăl <...> pentru ca să învețe băieții cunoștințele elementare, ca ajungând aceștia în vârstă să nu fie ignoranți”. *Învățătura este utilă, căci îi face pe oameni buni cetățeni, deoarece astfel ei întrebuințează numai rațiunea și nu au alt scop decât binele comun. În plus, ea e izvor de mântuire și slujește aceloră “cari prin binefacerile ei doresc să se ridice din starea lor umilă.”* Conform acestui hrisov, în incinta școlii domnești de la București, urmau să locuiască 60 de elevi lipsiți de mijloace, a căror hrană și îmbrăcăminte se asigurau tot din veniturile școlii. Ei trebuiau să aibă cel puțin 7 ani și să fie „*nobili, adică fi de boieri, dar căzuți în sărăcie sau scoborâtori din boieri cari se chiamă mazili sau și străini scăpați, în nici un caz mojici și țărani, cărora li este dată agricultura și păstoria și se disting în privința lucrării pământului sau pașterea vitelor. Iar băieții negustorilor și lucrătorilor, cei care ar dori, după ce capătă câteva cunoștințe de carte elementară, să fie scutiți de școală și să îmbrățișeze o meserie <...>.”* Documentul și în litera și în spiritul său, e favorabil numai instrucției elementare a categoriilor sociale neprivilegiate. Ea trebuie doar să împiedice declasarea și să facă posibilă practicarea unei meserii. Aceasta pare să fi fost și logica pitacului adresat de domn mitropolitului și celor trei episcopi, în Țara Românească, în septembrie 1797, care amintește efortul domnului de a institui o școală în fiecare județ, cu dascăl cu leafă „*într-adins pentru a învăța copiii sârmani, cari nu pot avea alt mijloc pentru procopseala lor.*”¹⁹ Aproximativ în aceeași vreme, domnul Moldovei, Mihail Șuțu, în hrisovul privind veniturile școlii elinești din Botoșani, din 1793, aprecia că „*învățătura este pricinuitoare tuturor bunătăților <...> ea este înălțimea stăpânilor și ridicarea smeriților, ea este podoaba fericiților și scăparea săracilor, ea este comoara bogățiilor și*

orașului București (1634-1800), București, Editura Academiei, 1982, p. 257-262, iar două traduceri ale variantei grecești au fost publicate de V. A. Urechia, în *Istoria Românilor*, tom I, p. 83-89 și tom II, București, 1892, p. 154-160.

¹⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom IV, București, 1893, p. 25-26.

ajutorul scăpătaților, ea este înfrânarea poftilor, ea păzește bogăția și micșurează sărăcia <... >.”²⁰

Încă de la primele gesturi organizate în această direcție, instrucția copiilor săraci, organizarea unor așezăminte special destinate orfanilor săraci și copiilor abandonați și reglementarea tutelei orfanilor de o condiție socială mai bună s-au alăturat preocupărilor domniei pentru asistarea scăpătaților. Ele apar astfel ca fiind fațete diferite ale aceluiași gest social: „*Pentru aceia și toate cetățile cele bine prăvăluite făcând providență de acest bine de obște folositor și întemeiază cu tot cuviinciosul mijloc lumnate academie de științe. Văzut lucru este cum că și fapta milosteniei cei de obște la locuri scăpătate și vrednice a să ajutori iaste din ceale trebuincioase să să lucreze pururea ca un plăcut lui Dumnezeu și pricinuitor de multe bune răsplătiri.*”²¹

Buna cârmuire (buna orânduială), binele de obște, ba chiar și fericirea cetățenilor apar alături de iubirea naturală de oameni și de milostenia evanghelică drept principale premise ale gesturilor sociale ale domnilor fanarioși. La nivelul retoricii lor politice, mila (iubirea pentru supuși și pentru oameni, în general, eventual filantropia) acoperă un întreg registru în care religios și civic se suprapun și se întrepătrund. Semnificative, în acest sens, ni se par documentele anchetei asupra „*acestor doao de obști folositoare și plăcute lui Dumnezeu fapte,*” școlile și Cutia Milelor, inițiate de Alexandru Ipsilanti în Țara Românească, în martie 1775.²² Domnul intenționa reorganizarea unei academii de științe la București (unde vor fi existat și locuri pentru ucenici „scăpătați”, a căror întreținere cădea în seama statului), a două școli, câte una grecească și una românească la Craiova și la Buzău (scaune episcopale) și a școlilor românești și slavonești, diferite, în capitalele de județ („*la polițiile județelor*”). Cererii domnului îi urmează anaforaia boierilor, a cărei retorică utilizează cel puțin un cuvânt drag gânditorilor

²⁰ T. Codrescu, *Uricariu cuprinzătoriu de brisoave, anaforale și alte acte din suta a XVIII și XIX*, vol. II, Tipografia Buciumul Român, 1871, p. 53.

²¹ G. Potra, *op. cit.*, p. 248-252, documentul 215 din 17 martie 1775.

²² *Ibidem*.

secolului al XVIII-lea, *filantropia* (alături de *megalopsihia*, grecism aproape sinonim filantropiei, care ne duce cu gândul la frumusețe sufletească, mărinimie, generozitate, magnificență): „*Megalopsihia se arată unde Măria Ta <...> ai binevoit ca să se orânduiască <din venitul mănăstirilor> pentru luminarea țării și podoaba obștii ce să câștigă prin învățatură. Iar filantropia strălucește unde Înălțimea Ta ne poruncește să ne îngrijim a căuta un hrisov al Măriei Sale Ștefan Voievod Racoviță pentru rânduiala Cutiei de Milostenie ca să să așeze cel mai cu cale tropos de unde să să strângă trebuinciosul ajutor pentru obrazele cele scăpătate.*”²³ În urma acestei anchete, probabil, Alexandru Ipsilanti organizează Epitepia obștirii, în sarcina căreia intrau atât problemele copiilor săraci și ale orfanilor, cât și cele ale scăpătaților.

Între milă, filantropie sau pur și simplu, eficacitatea guvernării, preocupările domnilor pentru copiii orfani și săraci par a se înscrie în aceeași strategie a menținerii echilibrului social și a prezervării liniștii publice, care governa ajutorarea scăpătaților și îndepărtarea, brutală chiar, a cerșetorului din spațiul public. Instrucția școlară apare ca mijloc de a scăpa de sărăcie. Dar ea îi privește, în primul rând, pe reprezentanții sărăciți ai grupurilor privilegiate și, eventual, pe reprezentanții tipici ai populației orașenești (meșteșugari și negustori). Alături de acordarea de mici privilegii și subvenții bănești sau de instituirea tutelei asupra fiilor de boieri risipitori, ea poate deveni o armă în arsenalul necesar menținerii stabilității sociale.

Confrunțați cu o lume a cărei sensibilitate politică este în mod evident mai accentuată decât cea socială, unde transformările, incontestabile, țin mai curând de durata lungă decât de impulsuri de tip revoluționar, domnii fanarioți ai Principatelor dunărene s-au constituit în verigă incontestabilă a racordării gândirii românești la cea europeană. Legatul transmis de ei perioadei imediat următoare s-a materializat în continuitatea cu care succesorii lor s-au dedicat operelor cu caracter social. Pentru boierii filantropi din prima jumătate a secolului al XIX-lea, buna întocmire a operelor de binefacere, inclusiv a celor legate de învățământ, ajunge să

²³ *Ibidem.*

însemne nu doar o marcă a progresului, ci și o dovadă de patriotism: „Așezările cele iubitoare de omenire, atât mai mult izbutesc, precât neamurile înaintează spre civilizație. Pentru aceasta dar iubitorii de patrie stăpânitori ocrotindu-le arată nu numai iubirea de omenire a sufletelor lor ci încă și îngrijirea ce au pentru binele obștesc.”²⁴ Iar „jertfele ce statul face” pentru buna creștere a copiilor, astfel încât aceștia să „ajung <ă> la vârsta unde omul poate să se arate folositor Patrii sale și concetățenilor săi,”²⁵ se înscriu în aceeași logică a utilității comune, înțelegând ca o coordonată esențială a civismului și patriotismului.

Enlightenment Features of the Fanariots Social Policy

Abstract

The fanariots have completely influenced the XVIIIth century, according to their main objective: the community welfare. They tried to find new solutions and to apply new rules in order to succeed in their attempts, although sometimes their actions were quite ambiguous.

There are some important aspects the fanariots tried to emphasize, such as charity and free elementary education for the impoverished noblemen. They considered education as an adequate way of maintaining social equilibrium and getting away from poverty.

Through their attitude and decisions, the fanariots from the Romanian Countries became some kind of a link between Romanian thought and the European one.

²⁴ *Buletin. Gazetă Oficială a Țării Românești*, 1838, nr. 24 (3 aprilie), p. 93-94.

²⁵ *Ibidem*, 1843, nr. 118 (24 decembrie), p. 470-471.